

*Бабаєва Ельнуре Вагіф гизи**доктор філософії з філології, науковий співробітник**Інституту Рукописів імені Мухаммеда Фізулі**Національної академії наук Азербайджану, Баку**ORCID: 0009-0004-3231-4116*

ПРИНЦИПИ ПЕРЕКЛАДУ ДЖАФАРА ТАЙЯРА (ЗА МОТИВАМИ ПЕРЕКЛАДУ ТРАКТАТУ «РІСАЛЕЙІ-АРУЗ» АБДУРРАХМАНА ДЖАМІ)

Анотація. Стаття присвячена перекладу трактату Абдуррахмана Джамі «Рісалеї-аруз», присвяченого теоретичним основам перського аруза.

Мета дослідження – ввести в науковий обіг переклад Джафара Тайяра як цікаву працю з історії арузознавства, що сприяє легшому вивченню аруза як науки.

Автором перекладу є вчений Джафар Тайяр. Трактат, написаний у XV столітті Абдуррахманом Джамі перською мовою, в XIX столітті був перекладений Джафаром Тайяром тюркською мовою. Переклад був виконаний у простому та зрозумілому стилі, що дозволило йому передати цей чудовий зразок творчості тюркської літератури. Вищезгаданий твір вміщено на полях книги Саді Шіразі під назвою «Рахбарі-Гюлістан». Джафар Тайяр дав коротку передмову до твору «Рахбарі-Гюлістан», в якій ясно вказав на мету і причину перекладу «Рісалеї-аруз». Робота є теоретичним зразком з погляду вивчення та викладання основ аруза як науки.

Метод та методологія. У статті досліджується порівняльний аналіз арабського та перського аруза.

Новизна статті. Було вперше виявлено нами та представлено науковому товариству переклад трактату «Рісалеї-аруз» Абдуррахмана Джамі, що виконаний Джафаром Тайяром, у фонді Інституту рукописів імені Мухаммеда Фізулі. Також новизна статті полягає у відкритті методики, яку Джафар Тайяр привніс у теорію аруза.

Основні висновки. Зазначається, що трактат Абдуррахмана Джамі «Рісалеї-аруз» прийнято вважати одним із найкращих творів з погляду вивчення аруза на Близькому та Середньому Сході. Наголошується, що вивчення процесу перекладу Джафара Тайяра на тюркську мову являє великий інтерес з точки зору вивчення орфографії та римознавства тюркської мови. Також трактат є наочним прикладом для вивчення складно-структурних творів цього типу.

На думку літературознавців, так само, як класична перська поезія завершується творчістю Абдуррахмана Джамі, так і «Рісалеї-аруз» є заключним твором, що трактує аруз.

Ключові слова: Джафар Тайяр, Абдуррахман Джамі, аруз, поезія, метрика, суфійський орден, газелі, віршований жанр.

Вступ (постановка проблеми). В останні десятиліття в нашому літературознавстві і загалом в орієнталістиці спостерігається позитивна тенденція, яка характеризується великим інтересом та увагою вчених не тільки до історії літератури, але й до питань класичної поетики, теорії літературної критики та естетики, а також до структурного дослідження художніх

форм перської літератури, особливо поезії. У комплексі цих проблем АРУЗ, як арабський, так і перський, посідає особливе місце.

Аруз – віршований розмір, який проник у літературу всіх східних народів внаслідок арабських вторгнень на Близький і Середній Схід.

Аруз – квантитативна система віршування, заснована на чергуванні довгих і коротких складів, що виникла в арабській поезії і набула поширення в перській та тюркській поезії. Творцем теоретичних основ арузької науки вважається відомий арабський учений Халіл ібн Ахмад (718–790). Великий арабський учений VIII століття Халіл ібн Ахмад систематизував поетичний вимір і ввів його в науку як аруз у 150 хіджрі (767 рік). Халіл ібн Ахмад, вивчаючи гармонію, музику та особливості арабської мови загалом, намагався відповідним чином регулювати, розширювати метод назма, створюючи певні стійкі форми з لغ (феїл – дієслова), які утворюють різні форми [1, с. 127].

У процесі історичного розвитку та еволюції перської поетичної літератури відбувалося, своєю чергою, формування аруза як основи системи віршування перської поезії, а також його сувора канонізація. Аруз набув великого поширення в перській поезії не тільки в його первісній арабській формі, але він зазнав істотних змін, пов'язаних з особливостями перської мови та перських поетичних традицій.

Велика заслуга у розвитку аруза XIV–XV ст. належить таким ученим, як Шамс Фахрі Ісфахані, Вахід Табрізі, Абдуррахман Джамі, Сейфі Бухарані, Юсіф Азізі, Атауллах Хосейні [2, с. 43]. Дослідження праць вищезгаданих авторів дозволяє простежити історію розвитку перського аруза до XVI століття. Один із відомих учених-літературознавців XIII–XIV ст. Шамс Фахрі Ісфахані, який був автором таких творів, як «Мейарі – нусраті» та «Мейарі – джамалі», є основоположником основ теорії аруза, а також автором тлумачного словника перської мови [3, с. 53].

В історії перського арузознавства «Рісалеї-аруз» Абдуррахмана Джамі посідає особливе місце. На думку літературознавців, як класична перська поезія завершується творчістю Абдуррахмана Джамі, так і «Рісалеї-аруз» є заключним твором, що трактує аруз. Тут узагальнено всі особливості та специфіку перського аруза.

Мета дослідження – ввести в науковий обіг переклад Джафара Тайяра як цікаву працю з історії арузознавства, що сприяє легшому вивченню аруза як науки.

Новизна у статті. Переклад трактату «Рисалейї-аруз» Абдурахмана Джамі, виконаний Джафаром Тайяром, був уперше виявлений нами у фонді рукописів імені Мухаммеда Фізулі НАНА і представлений світовій науці. Також новизна статті полягає в методиці, яку Джафар Тайяр привніс у викладання аруза.

Основний матеріал. Рукопис «Рисалейї-аруз» зберігається в Інституті рукописів імені Мухаммеда Фізулі під шифром В-6111 у збірці і займає аркуші 20b–32b. Папір рукопису – щільний, лощений, жовтого кольору, східного виробництва. Список переписаний великим почерком, що чітко читається, чорним чорнилом. Заголовки та умовні позначення дано червоним чорнилом. У тексті чорним чорнилом намальовані кола, що належать арузу. Також є пояснювальні коментарі на полях та по краях тексту. Список переписаний у 1184 Абдуллахом Ефенді Гуткашині. Палітурка рукопису дермагинова, бордового кольору, замінена в результаті реставрації. Дотримується східна пагінація. Загальний обсяг рукопису – 58 аркушів [4, с. 20^b–32^b].

Відомий класик перської поезії Абдурахман Джамі народився 7 листопада 1414 року у селищі Харджірд, недалеко від міста Хорасан Джам. У своєму першому дивані Джамі зазначає, що взяв свій літературний псевдонім на честь Ахмеда Намакі Джамі та назви рідного села, в якому він народився. Його дід переселився з Ісфахана в Хорасан, де одружився з дівчиною з роду аш-Шейбані [5, с. 186].

Його батько Нізамаддін Ахмед був впливовим духовним діячем і юристом. Початкову освіту Джамі отримав у будинку свого батька. Потім він продовжив освіту в Гераті. Тут же надалі він працював викладачем у медресе Нізаміє і брав уроки арабської мови і літератури в учня відомого вченого свого часу Саїда Шаріф ал-Джурджані Алі ас-Самарканді.

Надалі Джамі вирушив у центр науки Самарканд, де, продовжуючи свою освіту, вивчав мови, історію, математику, астрономію, філософію, логіку, теологію, хадіси.

У Самарканді Джамі прожив 9 років. Повернувшись у Герат, він офіційно стає членом братства «Накшібандіє» під керівництвом наставника шейха Сададдіна Кашгарі. Вступивши в орден рядовим членом, у 1456 році Джамі обійняв посаду глави ордена в Гераті – місті, яке, по суті, було фактичною столицею країни і на мусульманському Сході мало величезний вплив.

У 1472 Джамі відправився в паломництво до мусульманських святих Мекки і Медіни (хадж), дорогою відвідуючи такі культурні та релігійні центри мусульманського світу, як Багдад, Кербела, Дамаск, Алеппо, Тебріз.

Слава про його вченість тоді вже поширилася за межами Хорасана, що спонукало Узун Хасана, правителя Аккоюнлу, надіслати йому запрошення залишитися в Тебрізі. Джамі відхилив цю пропозицію і в 1474 році повернувся в Герат.

Джамі помер 9 листопада 1492 року в Гераті і був похований поряд з могилою Сададдіна Кашгарі. За словами Алішира Навої, і жителі Герата, і сам Султан Хусейн гірко оплакували поета. Поховали його з усіма почесностями.

Слід зазначити, що життя Абдурахмана Джамі припало на епоху правління нащадка Тимура – Султана Абу Саїда. У 1468 році до влади прийшов Султан Хусейн Байкара, який протегував поетові і надавав його творчості великого значення.

Джамі користувався підтримкою і заступництвом правителів Кара-коюнлу, Джихан шаха, представника династії Аккоюнлу Узун Хасана. Він присвятив їм низку своїх творів. Абдурахмана Джамі пов'язували тісні дружні стосунки зі знаменитим поетом і меценатом Алішером Навої, який був візиром Султана Хусейна Байкара. Вони глибоко поважали талант і визнавали один одного, прислухалися до взаємних порад. Згодом Джамі став офіційним духовним наставником поета.

Наставник і вчитель учителів усіх часів Абдурахман Джамі все життя займався педагогічною діяльністю, якій надавав дуже великого значення.

За висновком дослідників Абдурахман Джамі вважається останнім значущим представником класичної перської поезії. Вірші поета користувалися нечуваним успіхом. Його Газелі перекладалися на музику. Ледве вийшли з-під його пера, вони переписувалися в безлічі примірників і розходилися далеко за межі Герата.

Джамі здобув найвищий авторитет за життя не тільки як духовний наставник, учений-теолог, а і як поет і покровитель мистецтв, вихователь творчої молоді. Він був для свого часу одним з найбільших теоретиків літератури. Перелік усього написаного Джамі показує, наскільки широкий був діапазон його літературної та наукової творчості.

Письмова спадщина Джамі включає великі твори художньої літератури у віршах і прозі, ліричні вірші, що представляють усі жанрові форми перської класики, наукові трактати з поетики і риторики, літературний коментар і керівництва по складних віршованих жанрах, трактати з музики, з філософії, граматики та епістолографії, твори з теології та містики, величезний біографічний Звід, присвячений діячам мусульманського містицизму. Деякі з творів написані арабською мовою [5, с. 186–189].

В Інституті рукописів імені Мухаммеда Фізулі зберігаються найцінніші автографи великого поета. Поет і просвітитель у всіх своїх творах розвиває ідею освіченої людини, що має певний багаж знань, який застосовує у житті. Ця ідея є вічною, сполучною ниткою педагогічних поглядів Абдурахмана Джамі із сучасністю. У цьому світлі його відомий твір «Рисалейї-аруз» привертає особливу увагу.

Ця праця посідає значуще місце в історії перського арузоведення. На думку літературознавців, як класична перська поезія завершується творчістю Абдурахмана Джамі, так і «Рисалейї-аруз» є заключним твором, що трактує аруз.

Трактат Абдурахмана Джамі присвячений теоретичним основам перського аруза. Автором перекладу є вчений Джафар Тайяр. Трактат, написаний у XV столітті Абдурахманом Джамі перською мовою, в XIX столітті був перекладений Джафаром Тайяром на тюркську. Переклад був виконаний у простому та зрозумілому стилі, що дозволило йому передати цей чудовий зразок творчості тюркської літератури. Вищезгаданий твір вміщено на полях книги Саді Ширазі з 346 по 431 сторінку, надрукованої в 1308 році хіджрі під назвою «Рахбарі-Гюлістан» у друкарні «Аміра».

Джафар Тайяр дав коротку передмову до твору «Гюлістан», в якому ясно вказав на мету і причину перекладу цього трактату. У передмові він також розповів про аруз і виклав, що в перекладі трактату Абдурахмана Джамі «Рисалейї-аруз» він дотримувався принципів перекладу та інтерпретації, як і в творі Саді Ширазі «Рахбарі-Гюлістан», тобто у тому ж порядку пере-

клав його тюркською мовою і надав у розпорядження читачів. Робота є теоретичним зразком з погляду вивчення та викладання основ аруза як науки. Трактат Абдурахмана Джамі «Рісалеї-аруз» вважається одним з найкращих творів з точки зору вивчення аруза на Близькому і Середньому Сході. Переклад Джафара Тайяра на тюркську мову являє великий інтерес з погляду вивчення орфографії та римознавства у тюркській мові. Також трактат є наочним прикладом для вивчення складно-структурних творів цього типу.

«Рісалеї-аруз» починається з вихвалання великого Аллаха. Потім автор переходить до трактування рукунів (стоп) аруза. Слід зазначити, що аруз набув великого поширення в перській поезії не тільки в його первісній арабській формі, але він зазнав істотних змін, пов'язаних з особливостями перської мови та перських поетичних традицій.

Незважаючи на те, що арузознавці по-різному трактували проблеми аруза, всі вони визнавали чотириступінчастий поділ в арузі.

Згідно з Абдурахманом Джамі, в перській поезії існувало 3 рукуни (стопи): сабаб, ватад, фасіла.

Сабаб він поділяв на дві групи: хафіф (легкий) та сагіл (важкий);

Сабаб-і сагіл складається з двох огласовок *الک* (гала). Сабаб-і хафіф складається з одного огласовка *الک* (гила).

Ватад Абдурахман Джамі також поділяв на 2 групи: мафрук (віддалився), макрун (зблизився). Ватад-і макрун складається з двох огласовок і одного слога без огласовок. *لال* (лала) та *الازل* (жала).

На види він підрозділяє і фасілу (глава): малу фасілу і фасілу. Слова малої фасіли (параграфи), такі як *سمن* (санама) і *نچمن* (чаман), складаються з трьох огласовок і одного без огласовки, і слова великої фасіли, такі як *شمنکف* (факнамаш), *شمنکش* (шакнамаш), складаються з чотирьох огласовок і одного без огласовки.

Таким чином, підсумовуючи інформацію про рукуни, Абдурахман Джамі в укладанні вступу поєднує ці рукуни разом.

مرکنن نچمن لب لال تخر لک ی
[Bi qole roxət lale be çəmən nənegərəm]
(Без тебе світ мені не милій)

Далі у своєму трактаті Джамі дає основні позначення метроритмічних фігур. Він дає їх у словосполученнях, прийнятих для позначення музичної ритміки та віршованих розмірів.

Крім теорії про основні ритмічні кола, у своєму трактаті Джамі дає визначення поняття акцентування. Він вважає, що правильним акцентуванням є акцентування однієї огласовки на початку складової формули кожної зі стоп, щоб жодна з них не залишалася без акцентування і щоб при цьому виникало ритмічне коло. Розмірам усіх вищезгаданих стоп усіх цих ритмічних кіл властива як рівномірність, і нерівномірність змінність.

«Рісалеї-аруз» Джамі за структурою схожий на твір Шамса Гейса Разі, але відрізняється від нього більш простим стилем. В «ал-Муджамі» теоретичні питання, такі як бахрі, зіхафі, кола, розглядаються досить складним способом. На відміну від твору Шамса «Рісалеї-аруз», у Джамі методика пояснення складних законів аруза проста і написана ясною і зрозумілою простому читачеві мовою. Крім того, «Рісалеї-аруз» Абдурахмана Джамі для закріплення пояснень включає безліч

прикладів, поширених у народі, чого ми не знаходимо ні в кого з його сучасників у творах про аруз [5, с. 18; 6, с. 17–2].

У ході своїх міркувань про роль і місце метрики та рими у системі компонентів поезії Абдурахман Джамі зауважує, що рима і метрика в давнину не були відомі, що їх виникнення пов'язане із зародженням арабської літератури і що інші народи запозичували ці атрибути віршованого мовлення в арабів. Далі він наводить приклади основних форм ритмічних кіл аруза, докладно описуючи їх.

Підсумовуючи інформацію про рукуни, Абдурахман Джамі в заключенні з'єднує ці рукуни разом. Джамі також дає основні позначення метроритмічних фігур у словосполученнях, прийнятих для позначення музичної ритміки та віршованих розмірів [4, с. 20^b–32^b].

Висновок. Переклад Джафара Тайяра твору Абдурахмана Джамі дозволяє дійти висновку, що ця рукописна пам'ятка, яка є найважливішим джерелом з теорії основ аруза, не втратила своєї цінності і сьогодні.

Підбиваючи підсумок, можна помітити, що у своєму творі «Рісалеї-аруз» Абдурахман Джамі підсумував усі наявні знання про аруз, продемонструвавши, що перські поети використовували у своїх віршах метри, які у системі аруза Халіла ібн Ахмада зовсім не трапляються, а в поезії або мало вживані, або зовсім неживані. Найважливішим і першим нововведенням у перському арузі стала зміна кіл арабського аруза. Створення теорії перського аруза не мало на меті створення готових штампів і формул. Тут сконцентрувалися ті канони, які функціонували у метриці живого вірша та творчій практиці.

Література:

1. Cəfər A.S. Əruz və Azərbaycan əruzunun nəzəri əsasları (ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya, Bakı: 1977. 197 s.
2. Quliyev T.A. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII–XVI əsrlər). Bakı: Zeynalov, Əbilov və oğulları, 1998. 180 s.
3. Məmmədbəyli, X. Məhəmməd Nəsirəddin Tusi. Bakı: 1980. 174 s.
4. Əbdürrəhman Cami. "Risaleyi-əruz". (əlyazma B-6111) 20^b–32^b, h. 1184. m. 1770–71.
5. İslam Ansiklopedisi. Cami Abdurrahman. VII c, İstanbul: 1993. s. 186–189.
6. Qəhrəmani H.Ş. Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin "əl-Möcmə fi məayir əşad əl-Əcəm" əsərində vəzn və qafiyənin nəzəri məsələləri. Fil.ü.fəl.d. almaq üçün dissertasiya avtoreferatı. Naxçıvan: 2015. 23 s.
7. Khamrayeva O.J. The Study of Rhyming Letters in "al-Mu'jam". *International Research Journal of Human Resource and Social Sciences*, vol. 8, issue 04, Apr. 2021. Pp. 17–23.

Babayeva Elnura Vagif gizi. Principles of translation of Jafar Tayyar (based on the translation of the treatise "Risaleyi-aruz" by Abdurrahman Jami)

Summary. The article is devoted to the translation of the treatise of Abdurrahman Jami "Risaleyi-aruz", dedicated to the theoretical foundations of the Persian aruz.

The aim of the article. The purpose of the study is to introduce into scientific circulation the translation of Jafar Tayyar, as an interesting work on the history of aruz studies, which contributes to an easier study of aruz as a science.

The author of the translation is the scholar Jafar Tayyar. The treatise written in the 15th century by Abdurrahman Jami in Persian was translated into Turkish by Jafar Tayyar in the 19th century. The translation was done in a simple

and understandable style, which allowed him to convey this beautiful example of creativity to Turkish literature. The above-mentioned work is placed on the margins of Sadi Shirazi's book entitled "Rahbari-Gyulistan". Jafar Tayyar gave a short preface to the work "Rahbari-Gyulistan", in which he clearly indicated the purpose and reason for translating "Risaleyi-aruz". The work is a theoretical example from the point of view of studying and teaching the basics of aruz as a science.

Method and methodology. The article examines the comparative analysis of Arabic and Persian aruz.

Novelty in the article. For the first time, we have discovered and presented to the scientific community the translation of the treatise "Risaleyi-aruz" made by Jafar Tayyar from Abdurrahman Jami in the collection of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fizuli.

Also, the novelty of the article comes from the discovery of the methodology that Jafar Tayyar brought to the theory of aruz.

Main conclusions. It is noted that the treatise of Abdurrahman Jami "Risaleyi-aruz" is considered to be one of the best works from the point of view of studying aruz in the Near and Middle East. It is emphasized that the study of the process of translating Jafar Tayyar into Turkish is of great interest from the point of view of studying spelling and rhyme in the Turkish language. Also, the treatise serves as a clear example for studying complex-structured works of this type. According to literary scholars, just as classical Persian poetry ends with the work of Abdurrahman Jami, so too "Risaleyi-aruz" is the final work interpreting aruz.

Key words: Jafar Tayyar, Abdurrahman Jami, aruz, poetry, metrics, Sufi order, ghazals, poetic genre.